

ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਂਡ ਆਨਲਾਈਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਲਾਸ : ਬੀ.ਐਡ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਸਮੈਸਟਰ ਪਹਿਲਾ

ਪੇਪਰ : ਦੂਜਾ (ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪਰਿਪੇਖ) ਯੂਨਿਟ : 2

ਮੀਡੀਅਮ : ਪੰਜਾਬੀ

Last updated in June, 2025

ਪਾਠ ਨੰ.

- 2.1 : ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ : ਅੰਤਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਧਾਰਨਾਂ, ਕਾਰਨ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਉਪਯੋਗਤਾ
- 2.2 : ਬੁੱਧੀ: ਸੰਕਲਪ, ਸਿਧਾਂਤ: ਸਪੀਅਰਮੈਨ, ਥਰਮਟਨ ਅਤੇਗਾਰਡਨਰ
- 2.3 : ਬੁੱਧੀ ਟੈਸਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਫਲ ਦਾ ਮਾਪ
- 2.4 : ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ: ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾਂ, ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗਤਾ
- 2.5 : ਪ੍ਰੇਰਣਾ : ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਅਰਥ, ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਸਾਧਨ
- 2.6 : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚੇ: ਅਰਥ, ਧਾਰਨਾ ਕਿਸਮਾਂ-ਗੁਣਵੰਤੇ, ਸਿਰਜਨਸੀਲ, ਭਗੋੜੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ।

website : www.pbidde.org

ਪਾਠ ਨੰ:- 2.1

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ

2.1.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

2.1.2 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

2.1.3 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

2.1.4 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ

2.1.5 ਵਿਦਿਅਕ ਉਪਯੋਗਤਾ

2.1.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ, ਬੁੱਧੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਸੌਂਕ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਨਾ, ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ, ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ, ਕੌਸਲ, ਧਿਆਨ, ਆਦਤਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਉਦੇਸ਼, ਆਸਾਵਾਂ, ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਤੁਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

2.1.2 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਲੱਛਣਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਇਕੋ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਸੰਦ ਜਾਂ ਨਪਸੰਦ, ਆਦਤਾਂ, ਚਿੰਤਨ, ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੋਰ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ

ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਬੁੱਧੀ, ਸਮਰਥਾਵਾਂ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰੁਝਾਣ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੇਦਾਤਮਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Differential Psychology) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿੰਤਕ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਟੈਸਟਿੰਗ ਭਾਪ ਮਾਪ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਮਾਪਣ ਬੁੱਧੀ ਟੈਸਟਾਂ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਵਰਨ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵਤੀਰਾ ਸਕੇਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨੇ ਹੀ ਖੇਡ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਭਾਵ ਖੇਡ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ; ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ।

2.1.3 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ:

1. ਸਰੀਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ

ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੱਦ ਛੋਟਾ ਜਾਂ ਵੱਡਾ, ਭਾਰ, ਚੇਹਰੇ ਦਾ ਆਕਾਰ, ਹਾਵ-ਭਾਵ ਆਦਿ।

2. ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ

ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ

ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਭਾਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

4. ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ

ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ, ਕੁਝ ਵੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ

ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸਿੱਖ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਉਪਲਬਧੀ/ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਪੂਰੀ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

6. ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕੁਝ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤ ਵਾਲੇ, ਕੁਝ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

7. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ

ਹਰੇਕ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲੇ।

8. ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਅਭਿਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ

ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਅਭਿਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਅਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾਠ-ਸਾਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਦੀ ਗਣਿਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2.1.4 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹਾਂ; ਉਹ ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਵਰਿਸ਼ (nature and nurture)

ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਹਰ ਜੀਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜੋ ਉਸ ਉਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਗਤੀਆਤਮਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਰਸਾ ਵੀ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਉਪਰ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਜਾਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮੂਲ ਵਿਵਹਾਰ ਉਸਦੇ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਦੇ ਗਰਭ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਉਸਦੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਇੱਕਠਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਦੋ ਕਾਰਕਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ। ਜੈਵਿਕ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜੋ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰਾਸਤ ਇਕ ਜੈਵਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਰਾਸਤ ਗੁਣ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਨ ਜੋ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵੰਸ਼ਾਣੁਕਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅਰਥ

ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ (likeness and dislikeness) ਦੋਵੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਕੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਗਰਭ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (Heredity stands

for all those factors which are present in the child not at the time of birth but at the time of conception)। ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰਕ ਲੱਛਣ ਜਿਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਰੰਗ, ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਆਦਿ, ਮਾਨਸਿਕ ਲੱਛਣ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯਾਦਾਸ਼ਤ, ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰ, ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਣਾ, ਧਿਆਨ ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਜਿਵੇਂ ਸੁਭਾਅ, ਵਤੀਰਾ, ਰੁਝਾਨ, ਮਨੋਭਾਵ ਤੇ ਆਦਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਅਰਥ

ਵੁਡਵਰਥ ਅਤੇ ਮਾਰਕਿਸ (Woodworth and Marquis) ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਿੰਮਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। (Environment stands for all those circumstances which are asserting their influence on the child since conception to death).

1. ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ

ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਮਾਪੇ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਵ, ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਦੋਸਤ, ਯਾਰ, ਖੇਡ ਦੇ ਸਾਥੀ, ਗੁਆਂਢੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

2. ਬੌਧਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੌਧਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਲੇ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਰੇਡੀਉ, ਬੌਧਿਕ ਰੁਚੀਆਂ, ਦਿਲ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜੱਦੀ ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਂ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਕਾਰਕ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਭਾਵ ਕੱਦ-ਕਾਠ, ਚਮੜੀ ਦਾ ਰੰਗ, ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਆਕਾਰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜੱਦੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹਨ; ਪਰ

ਭਾਵਾਤਮਕ ਪ੍ਰਖੰਕਤਾ (emotional maturity) ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਯੋਜਨ (social Adjustment) ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਪਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਪੁੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਜੀਵ ਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਧਾ (direct) ਅਤੇ ਅਸਿੱਧਾ (indirect)। ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਕਈ ਅੰਸ਼ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਰੋਹ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਅੰਗਿਕ ਤੱਤ ਜਿਵੇਂ ਖੁਰਾਕ, ਦਿਮਾਗੀ ਸੱਟ, ਗਤੀਆਤਮਕ ਅਸਮਰੱਥਾ ਜੋ ਕਿ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਸਿਹਤ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ।

2.1.5 ਵਿੱਦਿਅਕ ਉਪਯੋਗਤਾ

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕ, ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਗੇ।

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਿੱਦਿਅਕ ਉਪਯੋਗਤਾ

ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਕਲਾਸ ਜਾਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਇੱਕਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਔਸਤ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ ਜੋ ਔਸਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਕਾਰਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

2. ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਪਯੋਗਤਾ

ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਅਤੇ ਔਸਤ ਅਧਿਆਪਕ ਘੱਟ-ਗਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਅਲੱਗ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਮੰਨ ਲਓ ਸਕੂਲ ਕੋਲ

ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋਵੇ।

ਸੁਝਾਅ

ਸੁਝਾਅ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਔਸਤ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਕੈਰੀਅਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 10+2 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਚਾਰ-ਸਾਲਾ ਕੋਰਸ ਬੀ.ਐਸ.ਸੀ., ਬੀ.ਐੱਡ, ਬੀ.ਏ., ਬੀ.ਐੱਡ ਚੰਗੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਵਿਚ।

3. ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਲਈ ਵਿੱਦਿਅਕ ਉਪਯੋਗਤਾ

ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਦਾਖਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- 1) ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਰੁਚੀ ਅਭਿਵਿੱਤੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲ ਸਕੇ।
- 2) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨ ਯੋਗਤਾ, ਰੁਚੀ, ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- 3) ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚਿਤ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- 4) ਹਰੇਕ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ।

ਸਿੱਟਾ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਵਤੀਰੇ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 2.2

ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਸਨੇਹ ਗੁਪਤਾ
ਅਨੁਵਾਦਕ : ਐਚ.ਐਸ. ਡਿੰਪਲ

- 2.2.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 2.2.2 ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
- 2.2.3 ਬਿਊਰੀਆਂ:- ਸਪੀਅਰਮੈਨ, ਥਰਸਟਨ, ਗਾਰਡਨਰ
- 2.2.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼
- 2.2.5 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.2.6 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.2.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਅਧਿਆਪਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਤੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ। ਕੁਝ ਹੋਣਹਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ। ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਲਝਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਚੂੰਕਿ ਉਸ ਕੋਲ 'ਬੁੱਧੀ' ਵੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਊਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਬਿਊਰੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇ ਛੋਹੇ ਗਏ ਹਨ :-

2.2.2 ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੋਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਜੀਵ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਤਰਕ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫਰਕ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਪਰ ਸਭ ਇਨਸਾਨ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇਣ ਤੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਔਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਸਾਡੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਲਾਣਾ ਬੱਚਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੋਣਹਾਰ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਜਾਂ ਜ਼ਹੀਨ ਹੈ ਜਦਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਲਾਇਕ ਆਦਿ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਅਵਲੋਕਣ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਉਣ ਜਾਂ ਵਧੀਆ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਰੁਚੀ, ਵਤੀਰਾ, ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਤੱਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਵਧੀਆ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਿਵੇਕ' ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਬੜੀ ਔਖੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ, ਅੰਨਿਆਂ ਵਲੋਂ ਹਾਥੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸਣ ਦੀ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਵਤ ਦੇ ਵਾਂਗ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ!

ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਬੁੱਧੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ :-

ਸਟੋਰਨ (1914), “ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਨ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਸਮਰਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਢਲਣ ਯੋਗਤਾ ਹੈ।”

ਥੋਰਨਡਾਈਕ (1914), “ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਜਾਂ ਤੱਥ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ” ਵਜੋਂ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਟਰਮਨ (1931), “ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਅਮੂਰਤ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਵੈਗਨਾਨ (1937), “ਬੁੱਧੀ, ਨਵੀਆਂ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ।”

ਵੁੱਡਵਰਥ ਅਤੇ ਮਾਰਕਿਸ (1948), “ਬੁੱਧੀ, ਦਾ ਅਰਥ ‘ਸੂਝ ਜਾਂ ਸਮਝ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ’ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਹੈ।”

ਜੀਨ ਪਿਆਜੇਟ, “ਬੁੱਧੀ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਇਕ ਅਧੂਰੀ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗੀ, ਚੂੰਕਿ ਹਰ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਵੇਗੀ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਯੋਗਤਾ, ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਾਯੋਜਿਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਢਲਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਡੇਵਿਡ ਵੈਸਲਰ (1944) “ਬੁੱਧੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ, ਤਰਕਪੂਰਨ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਜਾ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਯੋਗਤਾ ਹੈ।”

ਸਟੋਡਰਡ (1943), “ਔਖੀਆਂ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ, ਤੇ ਜੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਔਖਾ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ, ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।”

ਸਭ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਬੁੱਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ।’

ਇਹ ਸਹੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਸਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤਕ

ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨਮਈ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਣ ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁਨ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ, ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ, ਜਦ ਇਹ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਜਾਣਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2.2.3 ਦੇ ਕਾਰਕ ਥਿਊਰੀ (ਸਪੀਅਰਮੈਨ ਦੀ ਥਿਊਰੀ)

ਇਹ ਥਿਊਰੀ ਸਪੀਅਰਮੈਨ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ g ਕਾਰਕ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ s ਕਾਰਕ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਇਨਸਾਨ ਦੋਹਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਫਰਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ g ਕਾਰਕ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਕੁਝ s ਕਾਰਕ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ g ਕਾਰਕ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਕੁਝ ਦੇ ਲਈ s ਕਾਰਕ ਦੀ ਵੱਧ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਗਣਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ g ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ ਜਾਂ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਦੇ ਲਈ s ਕਾਰਕ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੋਲ g ਕਾਰਕ ਵੱਧ ਅਤੇ s ਕਾਰਕ ਘੱਟ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

$$p=g+s$$

ਗਣਿਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ : $Pm=g+s_1$

ਆਰਟ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ : $Pa=g+s_2$

ਇਹ g ਕਾਰਕ ਸਾਡੀਆਂ ਸਭ ਮਾਨਵੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਊਰਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ g ਕਾਰਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਰਣ ਲਈ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਅੱਧੇ g ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ $g+s_1$ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹ $g+s_2$ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਲਾ ਦੇ ਲਈ ਇਹ $g+s_3$ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੰਝ, g ਕਾਰਕ ਹਰ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਮੀਕਰਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

$$g+s_1+s_2+s_3+s_4+s_5+\dots=P$$

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਯੋਗਤਾ ਚਾਰਟ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

ਪ੍ਰੀਖਿਆ	ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਕ
1	$g+s_2$
2	$g+s_1$
3	$g+s_3$
4	$g+s_4$

ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਰਕ g ਤਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਦਕਿ s ਹਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ s_1 ਸਿਰਫ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 2 ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ, s_2 ਸਿਰਫ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 1 ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ, s_3 ਸਿਰਫ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 3 ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ, s_4 ਸਿਰਫ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 4 ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :-

1. ਸਪੀਅਰਮੈਨ ਦਾ ਆਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ

ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਕਾਰਕ $g+s+s+s+s+.....$ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2. ਸਪੀਅਰਮੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ g ਕਾਰਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਰਸਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਜਾਂ ਕੰਪਾਊਂਡਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਸਮੂਹ ਥਿਊਰੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਪੀਅਰਮੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ (g) ਕਾਰਕ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਉਰਜਾ ਦਾ ਖੂਹ ਜਾਂ ਝਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉੱਧਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਕਰੇ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਚੋਚਿਕ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਤਾਂ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਨਜ਼ਮ/ਕਵਿਤਾ ਚੇਤੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਘੰਟੇ ਲਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਇਕ ਚਸ਼ਮਾ/ਝਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਗ-ਵਗ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਸਮੂਹ ਕਾਰਕ ਥਿਊਰੀ (ਥਰਸਟਨ ਦੀ ਥਿਊਰੀ)

ਸਭ ਬੌਧਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਖਾਸ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਲਈ 'ਸਮੂਹਿਕ ਤੱਤ' ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਝਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਥਰਸਟਨ ਨੇ 1938 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਥਿਊਰੀ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ 56 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਉਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਤੀਜੇ 'ਕਾਰਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ' ਦੁਆਰਾ ਪੜਚੋਲ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ 9 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ g ਅਤੇ s ਥਿਊਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਖਾਸ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਾਂਝਾ 'ਮੁੱਢਲਾ' ਤੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਕਾਰਜਮਈ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ, ਹੋਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ 9 ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੱਢਲੇ ਤੱਤ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ :

1. ਅੱਖਰੀ ਕਾਰਕ
2. ਸਥਾਨ ਮੂਲਕ ਕਾਰਕ
3. ਸੰਖਿਆਵਾਚੀ ਕਾਰਕ
4. ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਕ
5. ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਵਾਹ/ਰਵਾਨਗੀ ਕਾਰਕ
6. ਆਗਮਨ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਕ
7. ਨਿਗਮਨ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਕ
8. ਪਛਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਕ
9. ਸਮੱਸਿਆ ਸੁਲਝਾਊ ਕਾਰਕ

ਇਸ ਥਿਊਰੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਥਰਸਟਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇਕ 'ਸਧਾਰਣ ਕਾਰਕ' ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ।

(ੲ) ਗਾਰਡਨਰ ਦੀ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਿਊਰੀ

ਗਾਰਡਨਰ : ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਾਰਡਨਰ ਦੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਮਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ' ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਨਵੀਨਤਮ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ, ਗਾਰਡਨਰ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚਲੰਤ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਕਿੰਤੂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਛਿਆ ਸੀ ਕਿ, "ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਤਰ ਬੁੱਧੀ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਪਕੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰਥਾ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਮੁਹਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ 7 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਬੁੱਧੀ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਗਾਰਡਨਰ ਦੇ ਭਾਵ ਸਾਪੇਖਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰਥਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਜ਼ਾਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਬੁੱਧੀ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਤਰਕ-ਗਣਿਤਗ, ਸਥਾਨਮੂਲਕ, ਸੰਗੀਤਕ, ਸਰੀਰਕ-ਮਹਿਸੂਸ, ਅੰਤਰਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁੱਧੀ : ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਉਹ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਮੁਹਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਵਕੀਲਾਂ, ਕਾਲਜ ਲੈਕਚਰਾਰਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ, ਗੀਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਤਰਕ-ਗਣਿਤਗ ਬੁੱਧੀ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤਰਕ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਹੁਨਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਗਮਨ ਤਰਕਸ਼ਕਤੀ, ਆਗਮਨ ਤਰਕਸ਼ਕਤੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਸੁਲਝਾਉਣਾ, ਔਖੇ ਸਵਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਥਾਨ ਮੂਲਕ ਬੁੱਧੀ : ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਹੁਨਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾਉਣਾ ਜਾਂ ਹਿਲਾਉਣਾ ਹੋਵੇ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਕੈਨਵਸ ਤੇ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੁਰਜ਼ ਦੀ ਛੋਹ ਦੇ ਨਾਲ ਨਜਦੀਕੀ ਅਤੇ ਦੂਰੀ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੇ ਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੂ-ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਮਕੈਨਿਕ, ਪਾਣੀ ਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਬੁੱਤਘਾੜੇ ਅਤੇ ਸਤਰੰਜ ਖਿਡਾਰੀ ਵੀ ਇਸੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤਕ ਬੁੱਧੀ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਹੁਨਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਰੀਰਕ ਸਪੱਰਸ਼ ਬੁੱਧੀ : ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਹੁਨਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁਨਰਮੰਦ ਅਤੇ ਮੰਤਵਸ਼ੀਲ ਗੀਤਵਿਧੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਕ ਬੱਚਾ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਬੋਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਹਿੱਲ ਜੁੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਚਾਰ, ਦੌੜਾਕ ਅਤੇ ਸਰਜਨ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਉਚੱਤ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਾਨਵ-ਵਿਚਲੀ ਬੁੱਧੀ : ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਭ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ

ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਜ ਢੰਗ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਸਕੇ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਸੂਝ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ - ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੰਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਬੁੱਧੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿੱਜੀ ਹੈ।

ਅੰਤਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ : ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਹੋਣ। ਦੂਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਝ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਰਣ ਦੇ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਕਰੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ, ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਗਾਰਡਨਰ ਦੀ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਇਨਸਾਨੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੋਟਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, 'ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਬੁੱਧੀ' ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਬੁੱਧੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਗਾਰਡਨਰ ਦੀ 'ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਬੁੱਧੀ' ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਖਾਸ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਬੁੱਧੀਆਂ, ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਨ, ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ 'g' ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ।

2.2.4 ਸਾਰੰਸ਼

ਬੁੱਧੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਇਨਸਾਨੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇਕ ਅਟੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ, ਤਰਕਪੂਰਨ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਰਣ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ। ਦੋ-ਕਾਰਕ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ, ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਦੋ ਕਾਰਕਾਂ g ਅਤੇ s ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ g ਕਾਰਕ ਸਭ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ s ਕਾਰਕ ਹਰ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਕਾਰਕ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ 9 ਕਾਰਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਸਾਂਝਾ 'ਮੁੱਢਲਾ ਕਾਰਕ' ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇਕ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਬੁੱਧੀ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ g ਅਤੇ s ਦੇ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

2.2.5

ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿਓ।
2. ਸਪੀਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਥਰਸਟਨ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ? ਥਰਸਟਨ ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਗਾਰਡਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ? ਹਰੇਕ ਦੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

2.2.6

ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ	:	ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ
2. ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਸਰਾਜ ਕੌਰ	:	ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ
3. ਐਸ.ਕੇ.ਮੰਗਲ	:	ਐਡਵਾਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਇਕੋਲੋਜੀ

- 2.3.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 2.3.2 ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਪਫਲ
- 2.3.3 ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
- 2.3.4 ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਖਾਮੀਆਂ
- 2.3.5 ਸਾਰਾਂਸ਼
- 2.3.6 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.3.7 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਭੂਮਿਕਾ

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਟੁੱਕੜਾ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਇੰਚੀਟੇਪ ਜਾਂ ਥਰਮਾਮੀਟਰ ਲੈ ਕੇ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਸੀਂ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਹੋਵੇ, ਮਾਪ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਾਗੇ:-

- 8.1 ਬੁੱਧੀਫਲ ਦਾ ਮਾਪ
- 8.2 ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
- 8.3 ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਖਾਮੀਆਂ

2.3.1 ਬੁੱਧੀਫਲ ਦਾ ਮਾਪ

ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਿਰਫ ਉਸ ਮਾਤਰਾ ਤੱਕ ਹੀ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਪ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ‘ਅੰਦਾਜ਼ਾ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਅਮੂਰਤ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਵਾਂਗ ਮਾਪ ਸਕੀਏ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੀਫਥ (1933) ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਮਾਪ ਦਾ ਮਿਆਰ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਹੈ।” ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਨਮੂਨਾ/ਕਸਵੱਟੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਾਪਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਉਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਵੇ। ਇੰਝ ਇਕ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਮਿਆਰ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਿਰਫ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਫਲ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਲੀਅਮ ਸਟਰਮ ਨੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ 100 ਨਾਲ ਗੁਣਾ ਕਰਕੇ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਸ਼ਮਲਵ ਬਿੰਦੂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ 100 ਨਾਲ ਗੁਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਫਲ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸੂਤਰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹੈ :-

$$\text{ਬੁੱਧੀ ਫਲ} = \frac{\text{ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ}}{\text{ਅਸਲੀ (ਸਰੀਰਕ) ਆਯੂ}} \times 100$$

ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਅਲਫਰੈਡ ਬਿਨੇਟ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਉਮਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੱਚੇ ਸਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਉਮਰ ਦੇ ਆਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਆਮ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ 8 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ 10 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ 10 ਸਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ 8 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ 6 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ 6 ਸਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਿਆਰੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਰਣੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਇਸ ਸਾਰਣੀ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਉਮਰ ਨਾਲ ਤਕਸੀਮ ਕਰਕੇ 100 ਨਾਲ ਗੁਣਾ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧੀਫਲ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

2.3.3 ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

1. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ :** ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਹੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. **ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ :** ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਖ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਅਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਦੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂ/ਅਤੇ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲ ਕੇ ਜਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1) ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ -

ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਅਰਥ ਦੱਸਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ , ‘ਅਚਾਨਕ’ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ‘ਉਲਟੇ ਬਾਂਸ ਬਰੇਲੀ ਨੂੰ’ ਕਹਾਵਤ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?

2) ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ -

ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਥੋੜ ਚਿਰੀ ਜਾਂ ਲੰਮੇ ਚਿਰ ਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਪਛਾਣਨ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਨਾਮ, ਆਪਣਾ ਫੋਨ ਨੰਬਰ, ਆਪਣੇ ਵਹੀਕਲ ਦਾ ਨੰਬਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3) ਸਮਝ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ -

ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਮਝ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਸਾਗਰ ਦੇ ਤਲ ਤੇ ਤੈਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੂਈ ਝੱਟ ਕਿਉਂ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਾਤਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਦਿਨ ਛੋਟੇ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?

4) ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ : ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਕਿਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ? ਈਰਾਕ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।

5) ਤਰਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੀ ਤਰਕ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਸਾਰਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੋ :

1, 2, 4, 7, 11, 16, 22, 29, ?, ?, ?,

ਵਾਕ ਪੂਰਾ ਕਰੋ :

ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਅਤੇ ਫਰੇਮ ਦਾ ਉਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਟਾਪੂ ਦਾ ਅਤੇ .....ਦਾ ਹੈ।

6) ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ/ਪ੍ਰਕਰਨ ਦੀ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਸਤਾਂ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਲੱਭਣ ਦੇ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ

- ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ?

- ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ?

ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬਾ, ਲੋਹਾ, ਕੱਚ

ਆਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਖ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ :

- 1) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- 2) ਪ੍ਰੀਖਿਆਕਾਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੋਲ ਕੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- 3) ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਵਾਬਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੋਂ ਨਹੀਂ।
- 4) ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੱਲੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਸਾਰਣੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ	
ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ	ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ
ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ/ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਆਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ	ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ/ਗੈਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਵਿਅਕਤੀਗਤੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰਾਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਫਰਾਸ ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਲਫਰੈੱਡ ਬਿਨੈਟ, ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਕਾਰੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ

ਪਹਿਲਾਂ 1905 ਦੇ ਵਿੱਚ 15 ਸਾਲ ਦੀ ਖੂਬ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਾਈਮਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨੂੰ ਬਿਨੈਟ-ਸਾਈਮਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਈ ਗਈ? ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਰਕਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪੰਗ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਸਿਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬਿਨੈਟ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਜਿਸਨੇ 15 ਸਾਲ ਦੀ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਉਮਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਵਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਲਾਉਣ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੌਖੇ ਅਤੇ ਬੜੇ ਔਖੇ ਸਵਾਲ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਮੁੜ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਆਖਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਖਿਆਈ ਦੇ ਵਧਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਜਾਂਚ ਪਰਖ ਬਾਅਦ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 1905 ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਿਨੈਟ ਨੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆ ਮਾਪਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨਹੀਂ।

1) **ਬਿਨੈਟ-ਸਾਈਮਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ**

ਇਸ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਵਿੱਚ 30 ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਖਿਆਈ ਤੋਂ ਔਖਿਆਈ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੈਮਾਨੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ 15 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 6-6 ਇਕਾਈਆਂ ਹਰ ਆਯੂ ਸਮੂਹ ਲਈ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਸਨ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਸਭ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2) **ਬਿਨੈਟ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸੋਧ**

1910 ਦੇ ਵਿੱਚ ਗੋਡਰਡ ਨੇ ਬਿਨੈਟ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ, ਠੀਕ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

3) **ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਬਿਨੈਟ ਪ੍ਰੀਖਿਆ**

ਟਰਮਨ ਨੇ 1916 ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਬਿਨੈਟ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਬੁੱਧੀ ਫਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

4) **ਟਰਮਨ-ਮੈਰਲ ਸੋਧ**

1937 ਦੇ ਵਿੱਚ ਟਰਮਨ ਦੇ ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਬਿਨੈਟ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੈਰਲ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 2 ਤੋਂ 18 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।

5) **ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਬਿਨੈਟ ਸਕੇਲ**

1961 ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਮਗਰੀ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਜਵਾਬ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

- 1) **ਟੁਕੜਾ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਂ ਘਣ ਨਿਰਮਾਣ**
ਇਸਦੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਟੁਕੜਿਆਂ ਜਾਂ ਘਣ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਘਣ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਰਿਲ ਪਲਾਮਰ ਬਲੱਕ ਬਣਾਉਣਾ, ਕੋਹ ਟੁਕੜਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਪਾਸਅਲਾਂਗ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਇਸਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ।
- 2) **ਮੋਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਟੁਕੜੇ ਭਰਨਾ**
ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਟੁਕੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਬੋਰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੋਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਹ ਟੁਕੜੇ ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੀ ਮੋਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੈਗੁਅਨ ਫਾਰਮ ਬੋਰਡ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅਤੇ ਗੋਡਰਡ ਫਾਰਮ ਬੋਰਡ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- 3) **ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ**
ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਇਕ ਅਲੱਗ ਵੱਖਰੇ ਸਫੇ /ਪੰਨੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੈਨਸਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਤੋਂ ਨਿਕਾਸ ਦੁਆਰ ਤੱਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੋਰਟੀਅਸ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।
- 4) **ਤਸਵੀਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਸਹੀ ਕਰਨੀ**
ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਤਸਵੀਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਕੇ ਤਸਵੀਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਲੇ ਤਸਵੀਰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵੈਸਲਰ ਬੈਲਵ ਬੁੱਧੀ ਸਕੇਲ

ਇਸ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਆਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਕੇਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹਨ - ਇਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ, ਦੂਜਾ ਬਾਲਗਾਂ ਲਈ। **WISC** ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ 5 ਤੋਂ 15 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦਕਿ **WAIS** ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ 10-11 ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਸਕੇਲ : ਇਸ ਸਕੇਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਾਮਗਰੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

- 1) **ਸੂਚਨਾ**
ਇਸ ਵਿੱਚ 29 ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਵਸੋਂ ਕਿਤਨੀ ਹੈ? ਕਿਸ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਅਣਹੋਏ' ਪੁਸਤਕ ਰਚੀ?
- 2) **ਸਮਝ**
ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ 14 ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਮਲੀ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਵਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਬੂਟ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਿਉਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ?
- 3) **ਅੰਕ ਗਣਿਤ ਤਰਕ**
ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ 14 ਗਣਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਵਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨੀ ਪੁੱਛੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਲੋਂ ਬਗੈਰ ਕਾਗਜ਼ ਜਾਂ ਕਲਮ ਵਰਤਿਆ ਹੱਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਗਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅੰਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਜਿਵੇਂ ਜੇਕਰ ਇਕ ਅੰਬ ਦਾ ਮੁੱਲ 30 ਪੈਸੇ ਹੈ, ਤਾਂ 12 ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਕੀ ਭਾਅ ਹੋਵੇਗਾ?
- 4) **ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਪੁੱਠਾ ਕ੍ਰਮ**
ਇਹ ਬੱਚੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਰਖ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ 1 ਤੋਂ 9 ਤੱਕ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 5) **ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ**
ਇਸ ਦੀਆਂ 13 ਵੰਨਗੀਆਂ ਤਰਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਲੱਭੋ।
- 6) **ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ**
ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ 40 ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਔਖਿਆਈ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਹੀਰਾ, ਖੁਰਦਬੀਨ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਆਦਿ।

ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸਕੇਲ/ਆਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

- 1) **ਤਸਵੀਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ**
ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ 21 ਕਾਰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਹਰ ਕਾਰਡ ਤੇ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਗਾਇਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗਾਇਬ ਭਾਗ ਲੱਭਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਯੋਗਤਾ ਮਾਪੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 2) **ਤਸਵੀਰ ਸਹੀ ਕਰਨੀ**
ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਰਡਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਕੇ ਇਕ ਅਰਥਪੂਰਨ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸੁਧਤਾ ਮਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 3) **ਟੁਕੜੇ ਦਾ ਡਿਜ਼ਾਇਨ**
ਰੰਗਦਾਰ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਬਣਾਉਣਾ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਮਾਪਦੀ ਹੈ।
- 4) **ਵਸਤੂ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ**
ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਹੇਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਬਣਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਯੋਗਤਾ ਮਾਪੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 5) **ਅੰਕੀ ਸੰਕੇਤ**
ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਵਰਤਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਨਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਲਚਕੀਲਾਪਣ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ, ਇਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਢੰਗ ਹਨ : ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਆਭਾਸ਼ਾਈ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

- 1) **ਆਰਮੀ ਐਲਫਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ**
ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਫੌਜੀ ਰੰਗਰੂਟ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਕ ਗਿਣਤੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਆਮ ਗਿਆਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸ਼ਬਦ ਜੋੜੇ, ਟੇਢੇ ਮੇਢੇ ਕੀਤੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

- 2) **ਆਰਮੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਰਗੀਕਰਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ**
ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਪਰੋਕਤ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਭਗ 1 ਕਰੋੜ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਅੰਕ ਗਣਿਤ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਟੁਕੜਾ ਗਿਣਤੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- 3) **ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਟਰਮਨ-ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ**
ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਆਰਮੀ ਐਲਫ਼ਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ 10 ਉਪ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਸੂਚਨਾ, ਗਣਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਤਰਕਮਈ ਚੋਣ ਜਾਂ ਬਿਖਰੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- 4) **ਹੋਰ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ**
ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸਵੈ-ਸੰਚਾਲਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਅਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਐਲਫ਼ਾ (1 ਤੋਂ 4 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ), ਬੀਟਾ (4 ਤੋਂ 9 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ) ਅਤੇ ਗਾਮਾ (ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ) ਤਿੰਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਚਿੱਤਰ, ਅਤੇ ਰੇਖਾ ਗਿਣਤ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

- 1) **ਆਰਮੀ ਬੀਟਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ**
ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਮ-ਕਾਗਜ਼ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਕੱਢ ਕੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਬਕਸਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਕੇ ਰੇਖਾ ਗਿਣਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- 2) **ਰੇਵਨ ਦਾ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਮੈਟਰਿਕਸ ਸਕੇਲ**
ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਭਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਭਾਗ ਦੇ ਵਿੱਚ 12 ਆਈਟਮਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਗਭਗ 20 ਮਿੰਟ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਲੋਕਣ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਰੇਖਾ ਗਿਣਤੀ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਬਾਰੇ ਯੋਗਤਾ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰੇਵਨ ਨਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ 60 ਮੈਟਰਿਕਸ ਜਾਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਤੇ 6-8 ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸਲੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਹੀ ਰੇਖਾ ਗਿਣਤੀ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।
- 3) **ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਰੰਗੀਨ ਮੈਟਰਿਕਸ**
ਇਹ 5 ਤੋਂ 11 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਜਾਂ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਅਤੇ ਬੋਰਡ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਬੋਰਡ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਟੁਕੜੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਥਾਨਿਕ ਮਾਪਦੰਡ ਤੈਅ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਕ੍ਰਿਆ

ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਔਖਿਆਈ ਭਾਵ ਗੁੰਝਲਤਾ ਕਦਮ ਦਰ ਕਦਮ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛੜਿਆ, ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ, ਵਿਦੇ ਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਲੈ ਜਾਣੀਆਂ ਵੀ ਔਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਅਜੋਕਾ ਰੁਝਾਣ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਰਤਣ ਵੱਲ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਆਭਾਸ਼ਾਈ ਦੁਹਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋਣ।

ਭਾਟੀਆ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਬੈਟਰੀ

11 ਤੋਂ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਇਸ ਬੈਟਰੀ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਮੋਹਨ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਮਿਆਰੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਆਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 5 ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ :

1) ਕੋਰ ਦੀ ਟੁਕੜਾ ਬਣਤਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ

ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ 10 ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਾਰਡ ਤੇ ਇਕ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਵੇ ਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਵਰਗਾ ਹੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2) ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਪਾਸ ਅਲੌਂਗ ਪ੍ਰੀਖਿਆ

ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ 10 ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੰਗੀਨ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹੇ ਬਕਸੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਰਗੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3) ਪੈਟਰਨ ਬਣਾਉਣ ਪ੍ਰੀਖਿਆ

ਇਸਦੇ ਵਿੱਚ 8 ਕਾਰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਖਾਸ ਤਸਵੀਰ ਜਾਂ ਪੈਟਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਇਕ ਫਾਰਮ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਲਮ ਉਠਾਇਆਂ ਜਾਂ ਸਤਰ ਤੇ ਸਤਰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਭਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4) ਤੁਰੰਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ

ਇਸਦੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੰਕ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਦੇ ਹਨ।

5) ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ

ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ 5 ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਔਖਿਆਈ ਦੇ ਵਧਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਭ ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਗਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅੰਕੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਬੈਟਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2.3.4 ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਖਾਮੀਆਂ

ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਇਦੇ

1) ਕੋਰਸਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਲਈ

ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਇਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਬੁੱਧੀ ਫਲ ਪੱਧਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਤਕਨੀਕੀ	-	114
ਵਿਗਿਆਨਕ	-	108
ਅਕਾਦਮਿਕ	-	106

ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ	-	104
ਵਪਾਰਕ	-	102

- 2) **ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਲਈ**
ਚੰਗੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰੀ ਭੀੜ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- 3) **ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ**
ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਬੁੱਧੀ ਫਲ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 4) **ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਲਈ**
ਬੱਚੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਪਛੜੇ, ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ, ਨਾਲਾਇਕ, ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਲੱਭਣ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 5) **ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ**
ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਹਰ ਸਾਲ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- 6) **ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ**
ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੂਜੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
- 7) **ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ**
ਜੇਕਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀਫਲ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ।
- 8) ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 9) **ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ**
ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਖੂਬ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- 10) **ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਉਪਯੁਕਤ ਪੱਧਰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ**
ਟੇਲਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਸਹੀ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗ ਸਕੇ।”
- 11) **ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ**
ਕਰੋ ਅਤੇ ਕਰੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚਾ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਅਧਿਆਪਨ ਢੰਗ ਉਸ ਤੇ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਸਿਖਣ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕੇ।
- 12) **ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਪੱਧਰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ**

- ਜਰਮਨੀ, ਜਪਾਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਪੱਧਰ ਅਫਰੀਕੀ ਅਤੇ ਮੈਕਸਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਹੈ।
- 13) **ਫੌਜ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਭਰਤੀ ਲਈ**
ਫੌਜੀ ਅਫਸਰਾਂ ਜਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮੂਲ ਕਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 14) **ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ**
ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨੌਕਰਾਂ, ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧੀਫਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚੁਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 15) **ਸਾਧਾਰਣ ਸਿੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਪ ਲਈ**
ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਯੋਗਤਾ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਗਾ ਕੇ ਵੇਖੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਹਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ।
- 16) **ਕਿੱਤਾਮਈ ਅਗਵਾਈ ਲਈ**
ਕਿੱਤਾ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇੰਜ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- 17) **ਇਕੋ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰ ਲੱਭਣ ਦੇ ਲਈ**
ਔਖਿਆਈ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਾਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਫਲ ਲੱਭ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- 18) **ਸਿੱਖਿਆ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਕੌਂਸਲਿੰਗ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ**
ਬੁੱਧੀ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਕੋਰਸਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਵੱਧ ਆਸਾਰ ਹੋਣ।
- 19) **ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਛੜੇਪਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ**
ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਛੜੇਪਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਪੱਧਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਹੋਰ ਤੱਤ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਘੱਟ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਫਲ ਸਾਧਾਰਣ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਟੀਆ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 20) **ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਵਿੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ**
ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਅਕਸਰ ਇਹੀ ਪੱਧਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਦੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆਂ ਬੁੱਧੀ ਪੱਧਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰੁੱਟੀਆਂ**
- 1) **ਇਸ ਨਾਲ ਅਲਹਿਦਾਪਣ ਅਤੇ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ**

- ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੇ ਨੀਗਰੋ ਕਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਾਸੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਸ ਗਲਤ ਮਨੋਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਮੂਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਹੈ।
- 2) **ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ**
ਬੁੱਧੀ ਫਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਜਿਹਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਲਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਫਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੱਚੇ ਦੀ ਘਟੀਆ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀਫਲ ਤੇ ਮੜਣ ਲਗਦਾ ਹੈ।
  - 3) **ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ**
ਬੁੱਧੀ ਫਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨਿਰਾਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਧ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਲੋੜੇਂ ਵੱਧ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
  - 4) **ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ**
ਮੌਲਿਕ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
  - 5) **ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਹਨ**
ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਅਧਿਆਪਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।
  - 6) **ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪੁਸ਼ਨ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ**
ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
  - 7) **ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ**
ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅੰਕਣ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਸਿਖਲਾਈ ਯੁਕਤ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ ਸਕਦੇ ਹਨ।
  - 8) **ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਮਾਪਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਜਾਂ ਮਕੈਨਿਕਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਢਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।**
  - 9) **ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਲਈ ਸਥਾਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੀ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ।**
  - 10) **ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮਰਥਾ ਲੱਭਣ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਮਾਪ ਨਹੀਂ ਹਨ**
ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੰਕ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਤਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਵਾਬ ਤਜਰਬਾ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਯੋਗਤਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
  - 11) **ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਪ ਸਕਦੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਮਾਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਪ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗਤਾ, ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭਣ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਤੱਤ ਜੋ ਕਿ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਰਕ ਹਨ, ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਸਕਦੀਆਂ। ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਜੋ ਕਿ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀਫਲਤ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਕਸਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮੋਹਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਵੱਧ ਬੁੱਧੀ ਫਲ ਵਾਲੇ ਅਸਾਵਧਾਨੀ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।**
  - 12) **ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਲਿਆਕਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ**

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੁੱਧੀਫਲ ਲਿਆਕਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਹੋਣਹਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਬੁੱਧੀਫਲ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਾਲਾਇਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਬੁੱਧੀਫਲ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਜ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ਿਆਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਕਿ ਬੁੱਧੀਫਲ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਣਹਾਰ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਦੁੱਤੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

13) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਫਲਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਟਰੱਕ ਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਟਰੱਕ ਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਡਾਕਟਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

14) ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਅੰਕ ਬਿਖਰੇ ਅਤੇ ਆਮ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

ਸਭ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਔਸਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਿਮਾਪ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇੰਜ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਰੱਖਣ ਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਖਾਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣੈ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਣ ਦੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਖੋਜ ਚਲਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੁਣ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹੋਰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਆਨ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ।

2.3.5 ਸਾਰਾਂਸ਼

ਬੁੱਧੀ ਫਲ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਉਮਰ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ 100 ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਣਾ ਕਰਕੇ ਲੱਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰਮਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ 'ਵਿਲੀਅਮ ਸਟਰਨ' ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ 'ਅਲਫਰੈਡ ਬਿਨੈਟ' ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਆਦੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਫਾਇਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ, ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ, ਇਨਾਮ ਦੇਣਾ, ਤਰੱਕੀ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਜਾਂ ਕਿੱਤਾਮਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮਦਾਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2.3.6**ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ**

- 1) ਬੁੱਧੀ ਫਲ ਕਿਵੇਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
- 2) ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਕਿੰਨੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਕਿਸੇ ਇਕ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
- 3) ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਕੀ ਹਨ? ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਪਛਾਣੋ।

2.3.7**ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ**

1. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ	:	ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ
2. ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਸਰਾਜ ਕੌਰ	:	ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ
3. ਐਸ.ਕੇ.ਮੰਗਲ	:	ਐਡਵਾਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਇਕੋਲੋਜੀ

- 2.4.1 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਰੂਪ
- 2.4.2 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
- 2.4.3 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੜਾਅ
- 2.4.4 ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨ
- 2.4.5 ਸਿੱਖਣ ਥਿਊਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
- 2.4.6 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ

2.4.1 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਰੂਪ : ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਆਦਤਾਂ, ਹੁਨਰ, ਗਿਆਨ, ਵਿਹਾਰ, ਰੁਚੀਆਂ, ਵਤੀਰਾ, ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ, ਆਚਰਣ ਤੇ ਇੱਛਾ ਸਭ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ, ਆਚਰਣ, ਉਸ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ, ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਚਾਰਕ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿ ਸਿੱਖਣਾ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਾਰਨ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣਾ ਸਮੂਹਕ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਣ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਜਰਬੇ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ‘ਸਕਿਨਰ’ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਣਾ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਕੇਵਲ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਕੈਨੀਕਲ ਵਿਧੀ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੁਹਰਾਈ ਕਰਕੇ, ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਹਿਲਗਾਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਣਾ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਜਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੈਰੀਸਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਨਿਰੀਖਣ, ਦੁਹਰਾਈ, ਅਭਿਆਸ, ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਮੰਜਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਕਲੀਨ ਅਤੇ ਫਰੀਮੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਨ ਨਾਲ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੋਟਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸੋਧ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੁਯੋਜਨ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਸਿੱਖਣਾ, ਸੰਭਾਵੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਤਜਰਬੇ ਜਾਂ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਆਈ ਸਾਪੇਖਕ ਸਥਾਈ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਕਾਰਨ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਜੋ ਉਤੇਜਕ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਟੀਚਾ ਦਰਸਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਚੇਤ ਕਰਿੰਦਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਆਤਮ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੁਣ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆਤਮ ਯਤਨ, ਆਤਮ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਆਤਮ ਤਜਰਬੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਉਚਤਮ ਸੰਭਾਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ, ਆਤਮ ਦਿਸ਼ਾ, ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਰਿੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਅਭਿਆਸ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ, ਕੇਵਲ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਪੱਖ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਲੋਂ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੈਲਟਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲਿਖ ਜਾਂ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋ. ਬਲੂਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ। ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਮਿਆਰ ਲਗਭਗ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਲਟਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

- (1) ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੁਧਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (2) ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।
- (3) ਇਹ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (4) ਸਿੱਖਣਾ ਕੁਝ ਟੀਚਿਆਂ ਵਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (5) ਸਿੱਖਣਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ।
- (6) ਸਿੱਖਣ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (7) ਸਿੱਖਣਾ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।
- (8) ਸਿੱਖਣਾ ਗਿਆਨਾਤਮਕ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਹੈ। ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਹੈ।
- (9) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(10) ਸਿੱਖਣਾ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਾ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਲੀਅਮ ਏ ਚ, ਬਰਟਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਹਨ :

- (1) ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (2) ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਚਿਤ ਹਾਲਾਤ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- (3) ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਢਾਂਚਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (4) ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਚੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (5) ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਯੋਗ ਜੁਗਤਾਂ ਚੁਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
- (6) ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਖੋਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- (7) ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਅਧਿਆਪਕ-ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਿੱਖਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਗਿਆਨਕ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨੋਸ਼ਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ।

1. ਪ੍ਰੇਰਨਾ - ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਉਤੇਜਕ ਨੂੰ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। 2. ਉਦੇਸ਼ - ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 3. ਤਤਪਰਤਾ - ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ/ਸਰੀਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ ਤੇ ਪਰੱਪਕਤਾ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 4. ਰੁਕਾਵਟ - ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵੇਗੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖਣ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੇਗੀ। ਰੁਕਾਵਟ ਹੀ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2.4.2 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of Learning)

Sampat et. al. ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

(1) ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਨੋਖਾ ਇਨਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਜਰਬੇ ਜਾਂ ਸਵਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਮ ਜਮਾਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉੱਤਰ ਹਾਸਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਬਾਰੇ ਬੇਹਤਰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕੇ।

(2) ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਤੱਖ-ਗਿਆਨ' ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਸੋਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(3) ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਉਹ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

(4) ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ, ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਸਮੱਗਰੀ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਤੱਤਪਰਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਰਵਣੀ ਮਾਧਿਅਮ (Audio-

Visual Media) ਰਾਹੀਂ ਸਫਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਮਿਆਰ ਤੋਂ ਉਚੇ ਅਤੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਮਿਆਰ ਵਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(5) ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਾਜਿਬ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

(6) ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਟੀਚੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

2.4.3 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪੜਾਅ (Process of Learning)

ਵੁਡਵਰਥ (Woodworth) ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੜਾਅ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਅਗਰ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

1. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ : (Motivation within the Learner)

ਸਿੱਖਣਾ ਅਰਥਪੂਰਣ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਬਾਹਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਚਾਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਨੌਕਰੀ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਅਪਨਾਉਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਅੰਦਰ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਲੜਨਾ ਪਵੇਗਾ।

2. ਟੀਚਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ (A goal becomes related to motivation)

ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਕੰਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਸਲੀ ਟੀਚੇ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਟੀਚੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਰੋਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਥੋੜ ਜਾਂ ਟੀਚੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਥੋੜ, ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਡਰ, ਫਿਕਰਾਂ, ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇ ਜੋ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

3. ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ (Release of Energy)

ਇਕ ਵਾਰੀ ਟੀਚਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਣ, ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਾਕਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਤਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹੱਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨਾ ਜਾਪਣ ਤਾਂ ਉਹ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਤਨਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਤਨਾਉ ਹਲਕਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੱਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਹੈ ਉਹ ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੂੰ ਜਾਣੂ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਪੱਖ ਵੱਲ ਵੱਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਵਾਈ (Line of action for reaching the goal)

ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲਈ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਦਾ ਸਫਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੇ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਟੀਚੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ

ਕਰੇ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੇ। ਟੀਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਣਾਉ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹੀ ਅਤੇ ਰੁਚੀਵਾਨ ਟੀਚੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਟੀਚਿਆਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕ੍ਰਿਆ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਘਟ ਤਣਾਉ, ਅਧਿਆਪਕ ਵਲੋਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ। ਬਿਨਾਂ ਟੀਚੇ ਮਿਥੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. ਅਨੁਚਿਤ ਵਤੀਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ (Inappropriate behaviours are dropped)

ਉਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਯਤਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦੇ। ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਸਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੱਲ ਢਾਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਅਨੁਚਿਤ ਵਤੀਰਿਆਂ ਵੱਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਤਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਾ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਤੀਰਾ ਸੁਧਾਰਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਟੀਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ ਅਤੇ ਰਫਤਾਰ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

6. ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਵਤੀਰੇ (Learned & Acquired Behaviour)

ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(1) ਜਮਾਂਦਰੂ

(2) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ

ਜਮਾਂਦਰੂ ਵਤੀਰੇ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਤੀਰੇ ਤਮੀਜ਼, ਅਦਬ, ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ਼ ਆਦਿ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਤੀਰੇ ਇੱਕ ਪੀੜੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਜਾਤੀ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਢਾਂਚਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਂਦਰੂ ਵਤੀਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਿਥੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਕੱਟੜ ਅਤੇ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ। ਛੋਟੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਗਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ, ਇਕ ਤਰਕ ਯੁਕਤ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਚਾਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੱਕ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਿਆਰ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਮਿਆਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਿਆਰ ਵਧਣ ਨਾਲ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੌਧਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹਨ। ਜਮਾਂਦਰੂ ਵਤੀਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਤੀਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੁਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਵਤੀਰੇ ਹੀ ਜੱਦੀ ਵਤੀਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਕਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਜਾਵਟੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦੀ ਹੈ। ਜਮਾਂਦਰੂ ਵਤੀਰੇ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਬੀਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਤੀਰੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨ ਸਿਰਫ, ਉਠਣਾ, ਬੈਠਣਾ, ਬੋਲਣਾ, ਚਲਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਤੋਂ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ, ਘਰ ਆਦਿ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ, ਮਾਂ ਬਾਪ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਸਾਥ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਨਕਲ ਕਰਕੇ, ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਧਰਮ, ਵਿਗਿਆਨ, ਰਾਜਗੀਰੀ, ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਢੰਗ ਆਦਿ ਸਭ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ, ਇਜਾਦ ਕਰਨ, ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਣ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਅਰਾਮਦਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਾਈ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਕੂਲ ਨਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਉਤਰਨ ਲਈ ਚਲਣਾ ਅਤੇ ਦੌੜਨਾਂ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

2.4.4 ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਬਦਲੀ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੀ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਵਾਦੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੁੱਚੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਸਾਡੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਨਿਪੁੰਨਤਾ, ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਰੁਚੀਆਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਾਡਾ ਆਚਰਣ ਵੀ ਸਭ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵਜੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਵਤੀਰੇ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ, ਰੁਚੀਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਕੂਲਨ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵੀ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- (1) ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਕ (Physiological Factors)
- (2) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਕ (Psychological Factors)
- (3) ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕ (Social Factors)
- (4) ਬਾਕੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਾਰਕ (Other Factors)

1. ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਕ

ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ, ਥਕਾਨ, ਸ਼ਕਤੀ, ਖੁਰਾਕ, ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ।

- (i) **ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ** : ਨਰੋਇਆ ਮਨ ਨਰੋਏ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਛੀ ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਮਾਰੀ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਬਿਮਾਰ ਆਦਮੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸਰੀਰਕ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਤਰੁੱਟੀਆਂ, ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਤਰੁੱਟੀਆਂ, ਗੂੰਥੀਆਂ ਦਾ ਠੀਕ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਧਰੰਗ, ਮਿਰਗੀ ਆਦਿ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਹੋਵੇਗੀ।
- (ii) **ਥਕਾਵਟ** : ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਥਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਾਰਕ ਜੋ ਕਿ ਘਰ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਥਾਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਸ਼ੋਰ ਵਾਲਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਬਾਦੀ ਆਦਿ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- (iii) **ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ** : ਸੰਵੇਦਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨਾਤਮਕਤਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨੁਕਸ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵੇਖਣ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਔਕੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।
- (iv) **ਖੁਰਾਕ** : ਘਟੀਆ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਆਹਾਰ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ, ਤੰਬਾਕੂ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਘਟਦੀ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵੀ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- (v) **ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ** : ਪ੍ਰਕੱਕਤਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਣਾ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿੱਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਣਾ, ਚਲਣਾ, ਦੌੜਨਾ ਆਦਿ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।
- (vi) **ਭੂਗੋਲਿਕ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ** : ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਅਤੇ ਨਮੀ ਵਾਲੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਗਰ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਦੀ ਆਵਾ-ਜਾਈ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਠੀਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਅਰਾਮੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (vii) **ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ** : ਜੇ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਣ ਸਥਿਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੱਖਣ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣਾ ਅਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਕਾਰਨ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅੰਤਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਕ

ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

- (i) **ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ** : ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਦਬਾਓ, ਦਵੰਦ (complex), ਨਿਰਾਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਪਸਮਾਯੋਜਿਤ ਬੱਚਾ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਮਰੱਥ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਮਨ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਹੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।
- (ii) **ਮਾਨਸਿਕ ਤੱਤਪਰਤਾ** : ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਚਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ

- ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੋਲੇ (Mauley) ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਨਹੀਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
- (iii) **ਪ੍ਰੇਰਣਾ** : ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਅਗਰ ਬੱਚਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨਾਮ, ਸਫਲਤਾ, ਮੁਕਾਬਲਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਜਾ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਬੱਚਾ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਰਾਹੀਂ ਉਕਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਲਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਉਸ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸਕੇਗਾ।
- (iv) **ਇਨਾਮ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ** : ਇਨਾਮ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਜੋ ਕਿ ਡਰ ਦਾ ਪੂਰਵ ਅਨੁਮਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਜ਼ਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ (reaction) ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਇੱਤਕਾਮੀ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕਤਾ ਆਦਿ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3. ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕ

ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਘਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਢਾਂਚਾ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :

- (i) **ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ** : ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੋਰ, ਠੀਕ ਬਿਜਲੀ ਜਾਂ ਹਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਬਹੁਤ ਭੀੜ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਚੰਗੀ, ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
- (ii) **ਸੰਗਠਿਤ ਢਾਂਚਾ** : ਸਕੂਲ ਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਸਿੱਖਣ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਗਠਿਤ ਢਾਂਚਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ, ਕਲਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਮੁਕਾਬਲਾ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਹੋਰ ਕਾਰਕ

ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਕਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਚਰਾਂ (variables) ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਕ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਸਿੱਖਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਦੁਹਰਾਈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਆਦਿ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ, ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਮਣੀਕਤਾ ਅਤੇ ਅਰਮਣੀਕਤਾ (Pleasantness & Unpleasantness) ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਉਸਨੂੰ ਪਰਿਨਾਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੇਗੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੰਡ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਕਾਰਕ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਯੁਕਤੀ (skill) ਅਤੇ ਵਤੀਰਾ (attitude) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਅੰਤਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦੂਸਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਿਰਲਾ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਅੰਤਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਤੀਰਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਅੰਤਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਅੰਤਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸੰਗਤੀ ਕਲਾ ਸੁੰਦਰਤਾ-ਸੰਵੇਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਕਟ ਦੀ ਖੇਡ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਖਿਡਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪੱਖ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸਾਧਾਰਨ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ ਪਰਿਪੱਕਤਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਮੌਕਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗੁੰਝਲਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ, ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਜਾਂ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਏ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਸਮਝਾ ਸਕੇ ਕਿ ਸਿੱਖਣਾ ਕੀ ਹੈ ? ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਅਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਨੁੱਖ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਖੋਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਤੇ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਖੋਜ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗਤਾਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।

2.4.5 ਸਿੱਖਣ ਥਿਊਰੀਆਂ ਦਾ ਵਗਰੀਕਰਨ

ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- (1) ਸੰਸਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Association Theories)
- (2) ਸੰਗਿਆਨ ਸਿਧਾਂਤ (Cognitive Theories)

1. **ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸੰਸਰਗ ਸਿਧਾਂਤ (Association theories of Learning)** :- ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਉਤੇਜਕ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਂ ਦਾ ਵਾਪਰਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਵਾਪਰਣਾ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਉਤੇਜਕ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸੰਬੰਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਤੇਜਕ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸੰਬੰਧ ਕਮਜ਼ੋਰ

ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬਲਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਰਥਪੂਰਨ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਥੋਰਨਡਾਇਕ ਵਾਟਸਨ, ਗੁਥਰੀ, ਸਕਿਨਰ ਆਦਿ ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਥੋਰਨਡਾਇਕ ਦੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪਾਈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ (Trial & Error Method) : ਥੋਰਨਡਾਇਕ (1847-1849) ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲਣ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਕਾਫੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁੱਤਿਆਂ, ਬਿੱਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬੰਦਰਾਂ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੋਵੇਂ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਯਤਨ ਜਿਵੇਂ ਵਧਦੇ ਹਨ ਭੁੱਲਾਂ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਥੋਰਨਡਾਇਕ ਨੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਭੁੱਖੀ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੱਕੜ ਦੇ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿੱਲੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਦੱਬਣ ਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਬਕਸੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲੀ ਲਈ ਭੋਜਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਿੱਲੀ ਖੂਬ ਤੜਫੀ, ਉਛਲੀ, ਕੁੱਦੀ ਤੇ 160 ਸਕਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਅਚਾਨਕ ਟਪਦੇ ਟਪਦੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਕਿੱਲ ਦਬਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਉਹ ਭੋਜਨ ਖਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ 24 ਵਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਬਿੱਲੀ ਕੇਵਲ 7 ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਥੋਰਨਡਾਇਕ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਸ਼ੂ ਨੇ ਕਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਥੋਰਨਡਾਇਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਖੋਜਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਬੇਮਤਲਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਫਲ ਕਾਰਨਾਮੇ ਘਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਫਲ ਯਤਨ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੈਂਡੀਫੋਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਫਲ ਯਤਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਚੋਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਗਲਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾਣਾ। ਗਲਤ ਵਾਲੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਹਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਭੁੱਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਠੀਕ ਵਾਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਈ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਣਾ ਸਿੱਖਣਾ, ਟਾਈਪ ਕਰਨੀ, ਕਾਰ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿੱਖਣਾ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਦਮ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ ਬਲਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਫਟਾ ਫਟ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਗਾਂਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਥਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਮਿਥਿਆ ਟੀਚਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਕੋਲੋਂ ਯਤਨ ਭਰਪੂਰ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਉਸ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਤੀਸਰੀ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਚੌਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ

ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਯਤਨ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਜ਼ਰੂਰ ਬੇਕਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤਬਦੀਲੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਆਪ ਹੀ ਲੱਭਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਵਾਂ ਉਤੇਜਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਗਰ ਬਿੱਲੀ ਰੱਜੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਟੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਕਦੇ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।

ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾ (Learning by Conditioned Reflex)

ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਸਲਾਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਰੂਸੀ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਈ. ਪੀ. ਪੈਵਲੋਵ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਨੁਕੂਲਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਵੀਂ ਬਣਾਉਣੀ ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਕੂਲਣ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ ਉਤੇਜਨਾ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਉਤੇਜਕ (Natural Stimulus) ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਕ (Conditioned Stimulus) ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਸੁਭਾਵਕ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੁਕੂਲਣ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੁਭਾਵਕ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਬਨਾਵਟੀ ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਸੁਭਾਵਕ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਨੁਕੂਲਣ ਇੱਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਕਲੀ ਉਤੇਜਕ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪੈਵਲੋਵ ਨੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਾ ਦਾ ਕਲਾਸੀਕਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੇ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲਾਲੂਂ ਨਾਰ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਨਾੜੀਤੰਤਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕੁੱਤੇ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਰੱਖਿਆ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਲੂਂ ਟਪਕਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਫੇਰ ਉਸਨੇ ਭੋਜਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੰਟੀ ਵਜਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੰਟੀ ਵਜਾ ਕੇ ਫਿਰ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਲਾਲੂਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਭੋਜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕੇਵਲ ਘੰਟੀ ਹੀ ਵਜਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਘੰਟੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁੱਤਾ ਅਨੁਕੂਲਣ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਭੋਜਨ ਮਿਲੇਗਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਲੂਂ ਦੇ ਵਗਣ ਨੂੰ ਅਣ-ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ (Unconditioned response) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਘੰਟੀ ਦੇ ਵਜਣ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਲੂਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ (Conditioned response) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਾਹਰੀ ਉਤੇਜਨਾ ਜੋ ਕੋਈ ਉਤੇਜਨਾ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਅਣਅਨੁਕੂਲਿਤ ਜਾਂ ਅਣਮਿਥੀ ਉਤੇਜਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਣ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਨਾ ਦਾ ਮੇਲ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਲਾਸੀਕਲ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭੋਜਨ (ਅਣ-ਅਨੁਕੂਲਿਤ)

ਲਾਲੂਂ (Saliva)

(U.C.S.)

(U.C.R.)

ਘੰਟੀ + ਭੋਜਨ

ਲਾਲੂਂ (Saliva)

C.S.+(U.C.S.)	(U.C.R.)
ਘੰਟੀ + ਭੋਜਨ	ਲਾਲੂਨ
C.S.	(.C.R.)
ਅਨੁਕੂਲਿਤ	ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ

ਰੋਬ (Roob) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਰਗ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਅਤੇ ਅਗਿਆਤਕਰਣ ਅਨੁਕੂਲਣ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤਾਂ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪੈਵਲਵ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਣ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕੇ 'ਦਰੀ ਨਾਤੀਤੰਤਰ ਦੀ ਤਤਕਾਲਿਕ ਕਿਰਿਆ (Spontaneous activity) ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਣ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਵਾਟਸਨ (Watson) ਦੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਤਾਂ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਆਚਰਨ ਜਾਂ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿੱਖਣਾ, ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ, ਚਲਣ ਦੌੜਨ ਆਦਿ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਕ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੁਰੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਸਮਰਥਨ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀਆਂ, ਆਦਤਾਂ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦਰਦਨਾਕ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪੇਚੀਦਾ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਤੀਆਤਕਮ ਕਿਰਿਆ (motor activity) ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਸਰਤਾਂ, ਕਿੱਕ ਮਾਰਨਾ, ਸੱਟ ਮਾਰਨਾ ਜਾਂ ਸੁਟਣਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੱਚਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰੋਬ (Roob) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਰਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਵਿਹਾਰ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣਾਂ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਕ ਨੂੰ ਜੋ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉਤੇਜਕ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਡਿਬਲਿੰਗ ਸੁੱਟਣ ਅਤੇ ਪਕੜਨ ਦੀਆਂ ਕਸਰਤਾਂ ਆਦਿ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੇ ਸਹੀ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਇਛੁੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਉਚਿੱਤ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਕੂਲਣ ਰਾਹੀਂ ਅਥਲੀਟ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਸਮਾਂ ਉਸਦੀ ਚਾਲ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਸਾਂ ਅਤੇ ਪੱਠਿਆਂ ਦੇ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪੇਚੀਦਾ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਸਰੀਰਕ ਅਨੁਕੂਲਣ ਯਤਨ ਜਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਕੂਲਣ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਰੋਸਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਲ ਰਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Cognitive theories of learning)

ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੋਧਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹਨ : ਕੋਹਲਰ, ਟਾਲਮੈਨ, ਲੈਵੀਨ, ਕੈਂਥ ਅਤੇ ਰੈਜਰਸ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦਮੀ ਭਾਵਪੂਰਣ ਸੰਬੰਧ ਖੋਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤੇਜਕ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਜੋੜ ਸੰਬੰਧ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਅਪਕ੍ਰਿਆਪਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਹਾਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੇਚੀਦਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਬੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗੀ ਉੱਤੇਜਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਬੋਧ ਜੋ ਕਿ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਿਆਨਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਆਦਮੀ ਦੇ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਬੋਧ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਾਹਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ (Learning by Insight)

ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕੋਹਲਰ (kohler) ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬਣਮਾਣਸ ਅਤੇ ਬੰਦਰ ਜਿਹੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਲੰਬੇ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸੰਗਿਆਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਚਰਚਾ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਭੇਦ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਜਾਣਾ। ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਾਵ ਹੈ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸਹੀ ਹੱਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਹੀ ਉਤਰ ਲੱਭਣ ਦੇ ਕਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸਹੀ ਉਤਰ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆਵੇ।

ਆਪਣੇ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜੋ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਉਚੇਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਚਿੱਪੇਂਜੀ ਜਾਂ ਬਣਮਾਣਸ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭੋਜਨ (ਕੇਲਿਆਂ) ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਦੋ ਸੋਟੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਕੇਲਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਖਿਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਚਿੱਪੇਂਜੀ ਕੇਲਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਛੁਟਪਟਾਇਆ ਪਰ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਚਿੱਪੇਂਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸੋਟੀ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਦੂਜੀ ਸੋਟੀ ਵੀ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੋਹਲਰ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਨਵਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਹੀ ਹੱਲ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੋਧ ਕਰਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ

ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (Power of differentiation) ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (Power of Generalisation) ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਵਿਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸੂਝ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੱਛਣ ਸਹੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੇਖੇ ਅਤੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਲਝਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਲੱਛਣਾਂ ਅਤੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਸਮੱਸਿਆ ਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਾਈਡ ਦੇ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਜੇਕਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਅਵਲੋਕਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਦੇਸ਼ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ, ਠੋਸ ਤੋਂ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਗਿਆਤ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰਲ ਤੇ ਨਾ ਕਠਿਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰਲ ਜਾਂ ਕਠਿਨ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣ ਅਤੇ ਖੋਜ (Jumbling and Search) ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸਨੂੰ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਿਆਨਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਣ ਤਜਰਬਾਕਾਰੀ (Purposeful Experimentation) ਨਾਲ ਪਰਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਗਿਆਨਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਆਤਮ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੱਕ ਗਿਆਨਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਤਮਾ ਧਾਰਨ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਣ ਜਾਂ ਵਧਾ ਸਕਣ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੂਝ ਉਸਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ, ਉਸਦੀ ਉਮਰ, ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਉਸਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਿੱਥੇ ਟੀਚਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਗਿਆਨਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣ ਲਈ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਬਲਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਜਾਏ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਣ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਦੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਜਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਸੰਗਿਆਨਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਬਦੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਖੇਡ ਰਾਹੀਂ ਪੜਾਉਣਾ ਅਤੇ ਬਾਲਵਾੜੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜਾਉਣਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨਤਮਕ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ

1. Bernard, H.W. : Psychology of Learning and teaching Chapter 2.
2. Cronbach, L.J. : Educational psychology, Chapter 3.
3. Hilgard, E.R. : Theories of Learning, Chapter 28.
4. Walker, E.L. : Conditioning and Instrumental Learning Chapter 1.

ਵੈਬ ਸੋਮੇ

1. www.learningtheories.com
2. tip.psychology.org

ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. 'ਯਤਨ ਤੇ ਭੁੱਲ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਕੀ ਹੈ? ਢੁੱਕਵੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲਿਖੋ।
3. ਪੈਵਲਟ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, "ਕੁੱਤਾ, ਭੋਜਨ ਘੰਟੀ" ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਕੋਹਲਰ ਦੇ 'ਚਿੱਪੌਜੀਆਂ' ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਦਿਓ।

ਪ੍ਰੇਰਣਾ : ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਅਰਥ, ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪਟਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ

2.5.1 ਭੂਮਿਕਾ

2.5.2 ਅਰਥ

2.5.3 ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

2.5.4 ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ

2.5.5 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਮਹੱਤਤਾ

2.5.6 ਕਿਸਮਾਂ

2.5.7 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸਨ

2.5.8 ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.5.1 ਭੂਮਿਕਾ: - ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਕਲ, ਲੋੜ, ਇੱਛਾ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ, ਪਸੰਦ, ਨਾ-ਪਸੰਦ, ਦਿਲਚਸਪੀ, ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸਿੱਖਣ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆਪੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਟਾਇਪ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਜਾਉਗੇ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਬੱਚਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹਰ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਜੇ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਵਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੁੱਡੀਆ ਦੇ ਫਰਾਕ ਸਿਉਣ, ਕੋਕ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2.5.2 ਅਰਥ :

ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation) ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'ਮੁਵਰ' (Movere) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ 'ਚਲਾਉਣਾ' (to move) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵ ਕਿ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੈਡਰਿਕ ਜੇ. ਮੈਡਨਾਲਡ (Fedrik J. Medonald 1965) ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿੱਥੀ ਉਤੋਜਨਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਪਰਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹਨ।

1. ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੁੱਖ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੀਆਂ ਸਜੀਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਭੌਤਿਕੀ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾ ਲਈ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਜੀਵੀ ਯੋਗਤਾ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

2. ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਸਰਦਾਇਕ ਉੱਤੇਜਨਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੈ।
3. ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿੱਥੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਥੋੜਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ

ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। n Hvpfb T HpoBkov (H.W. Bernard) ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਉਹਨਾ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਥੋੜੀ ਜਾਂ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਗਤੀ ਸੀ।

ਡੀ.ਓ. ਹੈਬ (D.O. Hebb) ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਸੰਗਠਿਤ ਸਥਿਤੀ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ

(ਅ) ਇਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

(ੲ) ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ

ਈ.ਜੀ. ਮੁਰੇ (E.G. Murrary) ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਉਹ ਉਤੇਜਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

2.4.3 ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ :

(ੳ) ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ : ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਬੱਚੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਪਾਵਾਂਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੰਨੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ : ਹੈਬ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਸਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ : ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਦਿਮਾਗ ਵਧੀਆ ਚੁਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਵਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ : ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਸਿੱਖਣ ਸਮੇਤ ਚਾਰ ਤੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ -

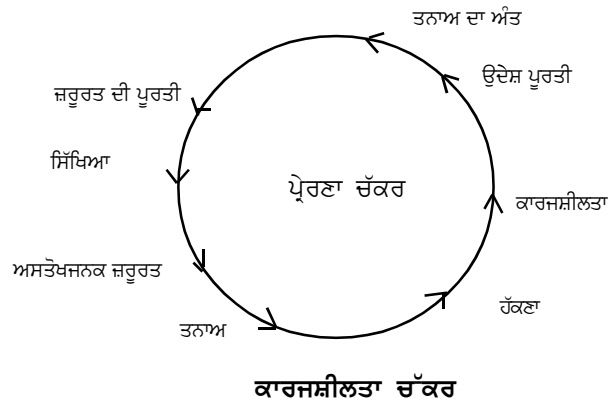
(ੳ) ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅਪੂਰਣ ਤੇ ਅਸੰਤੋਖਜਨਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹਨ।

(ਅ) ਇਹ ਅਸੰਤੋਖਜਨਕ ਹਾਲਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗਤੀ ਵਲ ਹੱਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਵਿਅਕਤੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਟੀਚਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਏਗਾ।

(ਸ) ਕੁੱਝ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਕਾਰਜ ਚੱਕਰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਪੂਰਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਤਨਾਅ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗਤੀ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਲ ਹੱਕਦਾ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਵਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਨਾਅ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ (Need)

ਸਿੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੂਝਰੀਕਰਣ,

ਸਿਲੇਬਸ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਆਦਿ ਸਭ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਟੋਲਮੈਨ (Tolman) ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਇੱਕ ਤਿਆਰੀ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਰੁੱਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਪੂਰਣ ਉਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ :

- (ੳ) ਮੂਲ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ, ਕਾਮ , ਨੀਂਦ ਤੇ ਹਵਾ ਜੋ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।
- (ਅ) ਅਪ੍ਰਧਾਨ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਬੰਧਤਾ, ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ, ਸਨੇਹ ਆਦਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
- (ੲ) ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਧਨ, ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।

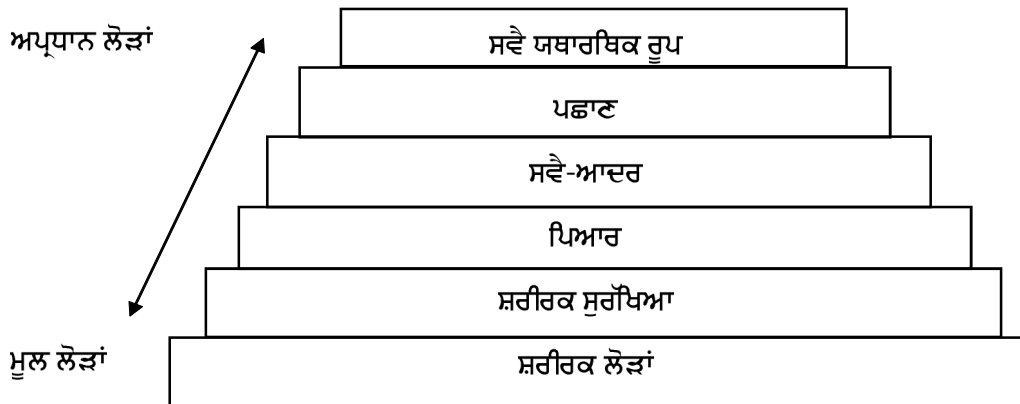
ਮੂਰੋ (Murray) ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਇੱਕ ਕਲਪਿਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਲ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣਕ ਹੈ। ਇਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੂਸਰੀ ਦੀ ਉਤਰਗਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਰਸੈਲ (Mursell) ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤੱਕ ਹਰ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ, ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ, ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਉਤੇਜਨਾ ਪਾਵਾਂਗੇ। ਉਤੇਜਨਾ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ ਤੇ ਹਵਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਤੇਜਨਾ, ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰੈਰਣਾ ਇੱਕ ਉਤੇਜਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੈਰਣਾ ਉੱਤਰ ਤੇ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਚਿੰਨ ਹਨ। ਮੂਲ ਉਤੇ ਜਨਾਵਾਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰੈਰਣਾ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

2.5.4 ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ

ਮਸਲੋ (Maslow) ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਲੋੜਾਂ, ਦੂਜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ

ਮਾਸਲੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਪਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ

ਹਾਂ ਕਿ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋੜਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ - ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਠੀਕ ਠਾਕ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਪਿਆਰ, ਆਦਰ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਸਵੈ ਦਾ ਯਥਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਪਿਆਰ, ਫਿਰ ਸਵੈ ਆਦਰ ਤੇ ਪਛਾਣ ਤੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਯਥਾਰਥਿਕ ਰੂਪ

2.5.5 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਮਹੱਤਤਾ :

- (1) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਹੀ ਕੁੱਝ ਸਿਖਦੇ ਹਨ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (2) ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰੀਰਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵੱਲ ਖਾਸ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਹਵਾਦਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਂ ਸਾਰਣੀ ਵਿੱਚ ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਪੀਰੀਅਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (3) ਸਨੇਹ, ਪਿਆਰ ਤੀਜਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਪਿਆਰ ਲੈਣਾ ਤੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਕੇਵਲ ਦਿਖ ਹੀ ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (4) ਸੰਬੰਧਤਾਂ ਅਤੇ ਸਵੈ ਆਦਰ ਚੌਥੇ ਕਦਮ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੌਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਮਾਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਵੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨ।
- (5) ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (6) ਅਖੀਰਲਾ ਕਦਮ ਆਪੇ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ

ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਤਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।

2.5.6 ਕਿਸਮਾਂ

ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ :- ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇਕ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁੱਝ ਇੱਛਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕਮਾਉਣ ਲਈ, ਕੁਝ ਸਿਖਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਇਨਾਮ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਨਾਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਅੰਤਰੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਸਾਧਨ : ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

- (ੳ) ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ।
- (ਅ) ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ : ਪਿਕਚਰ, ਚਾਰਟ ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਆਦਿ।
- (ੲ) ਇਨਾਮ, ਸਨਮਾਨ ਪੱਤਰ, ਮੈਡਲ ਅਤੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ।
- (ਸ) ਸਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਰਤੋਂ।
- (ਹ) ਕਹਾਣੀਆਂ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਮੁਕਾਬਲੇ, ਮੈਚ, ਤੁਲਨਾ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ।
- (ਕ) ਅਧਿਆਪਨ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਵਖਰੇਵਾਪਨ ਲਿਆਉਣਾ।
- (ਖ) ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ।
- (ਗ) ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਪਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰੋ।

2.5.7

ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀ ਹੈ? ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
- (2) ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਕੀ ਹਨ? ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
- (3) ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਿਕ ਸਾਧਨ ਕੀ ਹਨ? ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਬਿਆਨ ਕਰੋ?

2.5.8

ਸੁਝਾਈ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.	ਆਗਿਆਜੀਤ ਸਿੰਘ	:	ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ
2.	ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜਸਰਾਜ ਕੌਰ	:	ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ
3.	ਐਸ.ਐਸ. ਮਾਥੁਰ	:	ਐਡਵਾਂਸਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਇਕਾਲੋਜੀ

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਿਪੇਖ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚੇ : ਅਰਥ, ਧਾਰਨਾ, ਕਿਸਮਾਂ-
ਗੁਣਵੱਤੇ, ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ, ਭਗੋੜੇ ਅਤੇ
ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ,
ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਗੁਣ ਅਤੇ
ਸਿੱਖਿਆ

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 2.6

ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਤਾ : ਡਾ. ਜਸਰਾਜ ਕੌਰ

ਉਦੇਸ਼

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹ ਦੱਸਣਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ :

- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ
- ਗੁਣਵੱਤੇ, ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ, ਭਗੋੜੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਬੱਚੇ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

ਬਣਤਰ

- 2.6.1 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ
- 2.6.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
  - 2.6.2.1 ਗੁਣਵੱਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ
    - 2.6.2.1.1 ਗੁਣਵੱਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ
    - 2.6.2.1.2 ਗੁਣਵੱਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ
    - 2.6.2.1.3 ਗੁਣਵੱਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ
  - 2.6.2.2 ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ
    - 2.6.2.2.1 ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ
    - 2.6.2.2.2 ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ
    - 2.6.2.2.3 ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ
  - 2.6.2.3 ਅਪਚਾਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ
    - 2.6.2.3.1 ਅਪਚਾਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ
    - 2.6.2.3.2 ਅਪਚਾਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ
    - 2.6.2.3.3 ਅਪਚਾਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ
    - 2.6.2.3.4 ਅਪਚਾਰਤਾ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼
  - 2.6.2.4 ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ
    - 2.6.2.4.1 ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ
    - 2.6.2.4.2 ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ
- 2.6.3 ਸਾਰ
- 2.6.4 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ
- 2.6.5 ਘਰ ਕੰਮ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

2.6.1 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ :

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਔਸਤਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੇ

ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਉਮਰ ਵਰਗ ਨਾਲੋਂ ਔਸਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.6.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ :

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗੁਣਵੰਤੇ, ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ, ਅਪਚਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

2.6.2.1 ਗੁਣਵੰਤੇ ਬੱਚੇ :

ਇਹ ਉਹ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਟਰਮਨ ਅਤੇ ਮੈਰਿਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਅੰਕ 140 ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਣਵੰਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਯੂਕਿਟੋ (Luictio) ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਣਵੰਤੇ ਬੱਚੇ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੁੱਕਵੇਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਨਵੀਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣਗੇ।

2.6.2.1.1 ਗੁਣਵੰਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ: ਗੁਣਵੰਤੇ ਬੱਚੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਰਤ ਕੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

- ਬੁੱਧੀ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਣਵੰਤੇ ਬੱਚੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਅੰਕ 140 ਤੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਅਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਅਮੂਰਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਸਾਹਿਤ, ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.6.2.1.2 ਗੁਣਵੰਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ: ਪੌਲ ਵਿੱਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਣਵੰਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

- ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਠੀਕ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਆਪਣੇ ਹਮ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਲਈ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੱਚੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਿਰ, ਲਿਖਾਈ ਬਾਰੇ ਬੇਪਰਵਾਹ, ਕਲਾਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਦੀ ਘਾਟ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2.6.2.1.3 ਗੁਣਵੰਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:

- ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ: ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਜਮਾਤਾਂ: ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਜਮਾਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੂਲ ਵੀ ਖੋਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਗਿਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਗੁਣਵੱਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਘਰ ਵਾਸਤੇ ਸੋਧਿਆ ਕੰਮ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਸਬਦ-ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2.6.2.2 ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ

ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰੀ, ਰਚਨਾਕਾਰੀ, ਡੀਜ਼ਾਈਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਫਕੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਸਦੀ ਸੋਚਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਸੰਪੰਨਤਾ ਲਿਆਵੇ।

2.6.2.2.1 **ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ:** ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ
- ਸੰਚਿਤ ਰਿਕਾਰਡ ਦੇਖ ਕੇ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ
- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰੀਖਣਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਪਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

2.6.2.2.2 **ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ:** ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਪਚਾਰੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

- ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਇਹ ਉਤਸੁਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਪੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਾਊ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਖਤਰਨਾਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਚੰਚਲ, ਹਸਮੁੱਖ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਅੱਲਬੋਲੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

2.6.2.2.3 **ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ:** ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੁਝਾਅ ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ-

- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਪਸਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ

ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਫੁਰਨੇ ਫੁਟ ਸਕਣ।

2.6.2.3 ਅਪਚਾਰੀ ਬੱਚੇ:

ਇਹ ਉਹ ਬੱਚੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਹਰਕਤਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਦੀ ਹੈ।

2.6.2.3.1 ਅਪਚਾਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ: ਜਦੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਖਾਸ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਪਚਾਰਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

2.6.2.3.2 ਅਪਚਾਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ: ਅਪਚਾਰਤਾ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

- ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਕਾਰਨ ਬੱਚੇ ਅਪਚਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬੱਚੇ ਅਪਚਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਣਾ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਸਨੇਹ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਜਾਂ ਭਰਪੂਰ ਪਿਆਰ ਨਾ ਮਿਲਣਾ
- ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਾਅ, ਲਾਡ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਬੱਚੇ ਵਿਗੜ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਮਨੋਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਬੱਚੇ ਅਪਚਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਮਾਪੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਗਲਤ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬੱਚੇ ਅਪਚਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਉਪਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਨਾਂਹਪੱਖੀ ਰਵੱਈਏ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੋਲਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸਾਰੂ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਦਾ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸਾ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿੱਲ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਖ਼ਤੀ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਜ਼ਿੱਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਗਰੀਬੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਬਹੁ-ਜਨਸੰਖਿਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਅਪਚਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਪਚਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਿਸ਼ਿਕ, ਸਰੀਰਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2.6.2.3.3 ਅਪਚਾਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ: ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਗੁਣ ਸੂਚਕ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਪਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

- ਅਪਚਾਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਜਾਣਾ।
- ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਰਵਜਨਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਤੋੜ ਫੌੜ ਕਰਨੀ
- ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ
- ਕਈ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣਾ
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਯੋਜਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ

- ਆਪਣੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਪਾਉਣਾ
- ਇਹ ਚੁਪਚਾਪ, ਮੱਕਾਰ, ਮਤਲਬੀ ਅਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ
- ਇਹ ਅਵਾਰਾਗਰਦੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਸੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪਚਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2.6.2.3.4 ਅਪਚਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼: ਅਪਚਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪਰਹੇਜ਼ ਲਈ ਘਰ, ਸਕੂਲ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

- ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਾਤਾਵਰਨ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਵੇ।
- ਸਕੂਲ ਅਪਚਾਰਤਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਵਿਦਿਅਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਨੇਹ ਪੂਰਨ ਵਿਵਹਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਪਚਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2.6.2.4 ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ

ਇਹ ਉਹ ਬੱਚੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਅੰਕ ਅਕਸਰ 90 ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਛੜੇਪਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਨੁਵੰਸ਼ਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਣ-ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਕਾਰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛੜਾਪਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਾਂ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਸੱਟ, ਬੀਮਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪੱਛੜਾਪਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

11.2.4.1 ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ:

- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਅਜਿਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਥਕਾਵਟ ਦਾ ਰਹਿਣਾ, ਹਦਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾ ਸਮਝਣਾ, ਧਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣਾ, ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ
- ਬੁੱਧੀ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ
- ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਰੀਖਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਕੂਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ
- ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ

2.6.2.4.2 ਪੱਛੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੁਝਾਅ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ

- ਹਰੇਕ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ
  - ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਮਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਔਸਤਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠਦੇ ਹੋਏ ਝਿਜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ
  - ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੂਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ
  - ਪੀਰੀਅਡ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
  - ਧਿਆਨ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
  - ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
- ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਡੀਕਲ ਚੈਕ-ਅੱਪ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2.6.3 ਸਾਰ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਅਪਣੇ ਉਮਰ ਵਰਗੇ ਨਾਲੋਂ ਐਸਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ। ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਵਿਖਮਤਾ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਕੂਲੀ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਣਵੱਤੋ, ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ, ਅਪਚਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਬੱਚੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਣਵੱਤੋ ਬੱਚੇ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਅੰਕ 140 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਣਵੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਮਕੈਨੀਕਲ, ਕਲਾਤਮਿਕ, ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੱਖ, ਸਰੀਰਕ ਪੱਖ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨਰਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ ਉਹ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕਤਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਵਾਨੀ, ਲਚਕ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਪੱਕੇ ਅਪਸਾਰੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਪਚਾਰੀ ਬੱਚੇ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ, ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ, ਸਰਵਜਨਕ ਸੰਪੱਤੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣਾ, ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਗਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਅੰਕ 90 ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਛੜੇਪਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗੁਣ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਨਰੋਆ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਵਿਅਰਥ ਨਾ ਜਾਵੇ।

2.6.4 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :

ਕੇ.ਕੇ. ਭਾਟੀਆ	:	ਬੇਸਿਸ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਈਕੋਲੋਜੀ।
ਐਸ.ਐਸ. ਚੌਹਾਨ	:	ਐਡਵਾਂਸਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਈਕੋਲੋਜੀ।
ਜੇ.ਸੀ. ਅਗਰਵਾਲ	:	ਅਸੈਸੀਅਲਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਈਕੋਲੋਜੀ।
ਸੋਢੀ ਐੱਡ ਸੋਢੀ	:	ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ।
ਆਰ.ਐਨ. ਸ਼ਰਮਾ	:	ਫੰਗਮੈਂਟਲਜ਼ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਈਕੋਲੋਜੀ।

2.6.5 SUGGESTED BOOKS

S.S. Chauhan	:	Advanced Educational Psychology
R.A. Sharma	:	Fundamentals of Educational Psychology
R.N. Sharma	:	Educational Psychology
Suresh Bhatnagar	:	Advanced Educational Psychology
& Anamika Saxena	:	
Morgan, King, Weisz	:	Introduction to Psychology
& Schopler	:	

2.6.6 ਘਰ ਕੰਮ ਲਈ ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਪ੍ਰ1: ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਉ। ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ?

ਪ੍ਰ2: ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ :

- ਅਪਚਾਰਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
- ਗੁਣਵੱਤੋ ਬੱਚੇ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ?
- ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ
- ਅਪਚਾਰਤਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

Mandatory Student Feedback Form

<https://forms.gle/KS5CLhvpwrpgjwN98>

Note: Students, kindly click this google form link, and fill this feedback form once.